

بررسی نقوش جانوری سفالینه‌های کهن شهر گرگان (جرجان) در دوران اسلامی

دکتر محمد مرتضایی

استادیار پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
M_mortezayi2008@yahoo.com

ندا صدیقی‌زاده

کارشناس ارشد هنر اسلامی از دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

تاریخ دریافت

(از ص ۴۷ تا ۶۲)

چکیده

نقش‌مایه‌ها در هنر ایران حامل مفاهیم و مضامین مورد توجه مردم اعصار گوناگون بوده‌اند و تداوم در طراحی آن‌ها، تغییرات تصویری هر دوره را آشکار می‌سازد. یکی از مهم‌ترین نقوشی که همواره در ایران مورد توجه بوده و حتی با تغییر آیین نیز استفاده از آن ادامه یافته، آرایه‌های جانوری است که در غالب هنرهای مختلف مصور گردیده است. هدف پژوهش حاضر بررسی نقوش جانوری سفالینه‌های کهن شهر گرگان و تبیین تغییرات طراحی این دسته از نقوش در حد فاصل قرون اولیه اسلامی تا پایان قرن هفتم هجری است. نتایج نشان‌گر آن است که کیفیت ترسیم و طراحی نقوش جانوری گرگان، در ابتدا ادامه برخی سنت‌های هنری ایران باستان بوده که با مضامین اسلامی پیوند خورده است. این امر خصوصاً در نوع پرداخت به جزئیات مشهود است. اما با گذشت زمان و نزدیک‌تر شدن به سده‌های میانی، این سنت‌های تصویری، دست‌خوش تغییرات محسوسی از بعد طراحی و نحوه تزیین شده است.

واژگان کلیدی:

سفالینه‌های گرگان (جرجان)، نقوش جانوری، قرون اولیه اسلامی، سده‌های میانی

مقدمه

هنرهای کاربردی و نقوش تزئینی ترسیم شده بر آنها مهم‌ترین ابزار برای انتقال فرهنگ و نیز سنت‌های هنری و مفهومی در میان ملل کهن بوده‌اند. تداوم استفاده از نقوش ثابت برای مضامین در حال تغییر از زمره مهم‌ترین ویژگی‌های هنر ایران است، امری که با تغییر آیین نیز ادامه می‌یابد، از این رو بسیاری از نقوش و سنن تصویری دوران پیش از اسلام در عصر اسلامی نیز تداوم یافته و شاکله تصویری هنر ایرانی را می‌سازد. پژوهش حاضر قصد دارد با تکیه بر این دیدگاه به عیان‌سازی مضامین، سنت‌های تصویری و تغییرات در روند ترسیم نقوش جانوری سفالینه‌های عصر اسلامی شهر گرگان بپردازد.

تداوم لایه‌های ساسانی تا ایلخانی به‌هم‌راه گونه‌های متنوع سفالی از لحاظ شکل و نقش، شهر گرگان را به یکی از محوطه‌های مهم جهت مطالعات و پژوهش‌های باستان‌شناسی تبدیل کرده است (مرتضایی ۱۳۹۰). این شهر که بقایای آن در ۳ کیلومتری غرب شهر گنبد کاووس فعلی واقع است در دو دوره تاریخی آل‌زیار و سلجوقی در اوج شکوفایی قرار داشته است و با حمله مغولان و زلزله پس از آن ویران و در نهایت بر اثر حمله تیمور کاملاً متروک گشته است. بعدها در سال ۱۳۱۶ خورشیدی به پاسداشت حفظ نام شهر تاریخی گرگان، نام آن را بر روی استرآباد (گرگان کنونی) نهادند (معطوفی، ۱۳۸۹: ۱۵). در این پژوهش به‌عنوان مدخل بحث کلیاتی پیرامون نقوش جانوری و پیشینه تصویری آن در هنر سفال‌گری ایران بیان می‌شود و سپس با تکیه بر تحلیل نمونه‌های موردی برجای مانده از سفالینه‌های دوران اسلامی شهر گرگان، تغییرات ساختار تصویری نقوش جانوری در این شهر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

درآمدی بر نقوش حیوانی

شاید بتوان گفت پیکره‌های جانوری یکی از قدیمی‌ترین نقوشی است که انسان در آثار خود ترسیم نموده است. این نقش‌مایه‌ها در هنر ایران (همانند دیگر نقوش)، صرفاً جنبه تزئینی نداشته‌اند بلکه گاهی بیان‌گر امید، ترس یا توسل به نیرویی برای مبارزه با خطرهای طبیعت و حیات بودند و گاهی بیانگر اعتقادات مذهبی و افسانه‌ها. همین ارزش‌ها و بیان‌های مخصوص، گاهی نقوش را تبدیل به نوعی علایم قراردادی و نمادین کرده بود که در طی تاریخ از آنها به‌عنوان انتقال پیام استفاده می‌کردند (خزایی و سماواکی، ۱۳۸۱: ۸).

سبک‌های جانورنگارانه پیش از هخامنشی اغلب توپر بوده و با ساده‌سازی و اغراق در برخی ویژگی‌ها نشان داده می‌شدند. بدن بزی که در سفالینه‌های تپه حصار و سیلک کاشان به شکل مثلث در آمده و یا شاخ‌های او که کل بدن را فرا گرفته‌اند، از همین موضوع حکایت دارد. حتی گاهی تلفیق حذف و اغراق سبب جدایی جزئی از پیکره و نمایش آن به‌جای خود حیوان می‌گردید. برای مثال در این دوران شاخ‌ها معرف حیوانی چون بز می‌شوند. گام بعدی تلفیق اجزای دو یا چند جانور نمادین است که با هم ترکیب شده و موجودی جدید به پدید آورده است. کاربرد این نقوش به‌راحتی در سفالینه‌های دوران اسلامی نیز قابل مشاهده است. آرایه‌های جانوری دوران هخامنشی و ساسانی با خطوط راست و منحنی‌های ملایمی که اغلب سادگی و دقت هندسی دارند ترسیم شده‌اند و جلوه‌ای از نیروهای جسمانی را خصوصاً در دوران هخامنشی القاء می‌کنند. (تصاویر ۲ و ۱).

► **تصویر ۱:** جام سفالین، نیمه دوم هزاره چهارم پیش از میلاد، موزه لوور (پوپ، ۱۳۸۷: جلد هفتم، تصویر ۱ پ).



► **تصویر ۲:** بشقاب با نقش بزکوهی، دوران ساسانی، موزه ارمیتاژ (پوپ، ۱۳۸۷: جلد هفتم، تصویر ۲۰۷ الف).



این نقش‌مایه‌ها به دلیل ریشه عمیقی که در فرهنگ ایرانی داشتند، پس از اسلام نیز تهی از معنا نشدند، زیرا اعتقاداتی که با حضور اسلام از میدان به در شدند تا مدت‌های مدید هم‌چنان در باور عامه برقرار بودند. به طوری که بسیاری از این نقوش خصوصاً در اخترشناسی جایگاه خود را حفظ کرده است.

نقوش جانوری سفالینه‌های گرگان

شمار زیاد سفالینه‌های منقوش جانوری در طول قرن‌های متمادی، گویای اهمیت این نقش‌مایه در میان ساکنین شهر گرگان است. این نقوش شامل حیواناتی چون آهو، اسب، گوزن، ماهی، بز، شیر، پلنگ، گاو و پرندگان است.

اگرچه تعداد سفالینه‌های قرون اولیه گرگان که نقوش حیوانی بر آن‌ها رسم شده، اندک است اما همین تعداد، می‌تواند اطلاعات مفیدی در رابطه با نحوه ترسیم و ویژگی‌های این نقوش در اختیارمان قرار دهد، بنابراین با توجه به دوره تاریخی، سفالینه‌های گرگان را به دو دسته تقسیم کرده و در انتها برای نمایش بهتر جزییات و سهولت در پیگیری روند تغییرات نقوش، جدولی ارائه می‌گردد.

الف- سفالینه‌های منقوش جانوری قرون ۳-۵ ه.ق (قرون اولیه).

ب- سفالینه‌های منقوش جانوری قرون ۷-۵ ه.ق (سده‌های میانی).

الف- سفالینه‌های منقوش جانوری قرون ۳-۵ ه.ق: نقوش حیوانی سفالینه‌های قرون ۳-۵ ه.ق گرگان را نقش جانورانی چون بز، ماهی و انواع پرندگان، تشکیل می‌دهند که بسیار جالب و استادانه بر ظروف زرین‌فام اولیه، گلابه‌ای و چندرنگ این منطقه ترسیم شده‌اند.

نقش پرندگان

یافته‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که رایج‌ترین نقشی که در طول حفاری‌های گرگان بدست آمده، نقش پرندگان است (kiani, 1984: 45).

بر روی خمره کوچکی (تصویر ۳) متعلق به قرن چهارم هجری، نقش طاووسی زیبا خودنمایی می‌کند. نوک این پرنده به صورت برگ بر روی ظرف ادامه یافته و کاکل آن با یک مثلث افقی نمایش داده شده است. اگرچه نوارهای جواهرنشان روی گردن و دم جانور اثری از سنت هنری ساسانی است. اما شیوه جدیدی در تزیین بدن و دم (چتر) طاووس به کار برده شده و آن استفاده از کتیبه کوفی بر روی آن است.

نقش (طاووس) نه تنها به عنوان آرایه‌ای نمادین در آثار هنری دوره اسلامی به کار گرفته شده، بلکه این پرنده از دوران باستان به عنوان مرعی مقدس مورد توجه بوده است، زیرا معتقد بودند که طاووس به دلیل نوشیدن آب حیات، عمر جاودانه یافته است (خزایی، ۱۳۸۶: ۲۵).

تصویر ۴ نقش کبوترهایی را نشان می‌دهد که از نظر نحوه ترسیم، نوع تزیینات خصوصا نوارهای جواهرنشان و حتی بزرگی چشمان بسیار شبیه به نقش طاووس در تصویر ۳ است. یوسف کیانی^۱ در گزارش‌های خود بیان می‌کند که نقش کبوتر به وفور در کاوش‌های این منطقه یافت شده است (kiani, 1984: 45).



تصویر ۳: پخمره زرین‌فام اولیه، قرن ۳ و ۴ ه.ق، گرگان، موزه ملی ایران، (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۲۱۷).

۱. دکتر محمد یوسف کیانی اولین کاوشگر شهر گرگان (۱۳۵۶-۱۳۵۰ ه.ش) بوده‌اند و پس از ایشان (از سال ۱۳۸۰ ه.ش) دکتر محمد مرتضایی مسوولیت کاوش در منطقه را عهده دار شدند.

► **تصویر ۴:** تکه سفال‌های
زرین فام اولیه، قرن ۳ و ۴ ه.ق، گرگان
(kiani, 1984, 49).

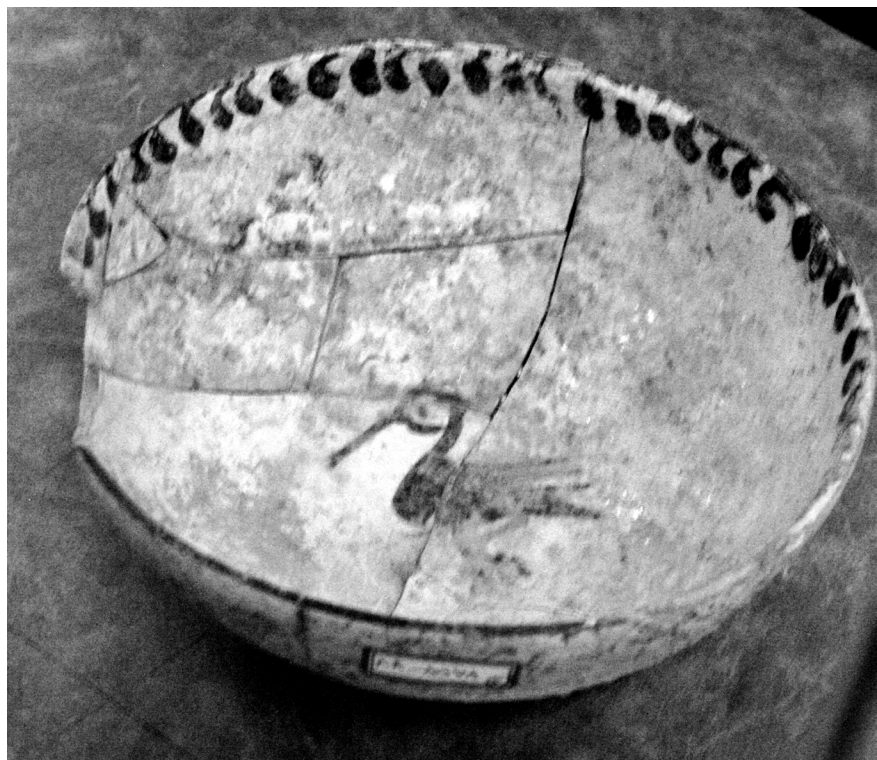


نقش پرنده‌گانی چون مرغابی و اردک و درنا اغلب بر سفالینه‌های گلابه‌ای تک رنگ به چشم می‌خورد (تصاویر ۵ و ۶). این نقوش معمولاً کوچک و بسیار ساده و تنها با چند حرکت روان قلم مو بر مرکز سفالینه نقش شده‌اند. اغلب از چند نقطه در زیر شکم و یا پشت بدن پرنده برای نشان دادن پا و پر استفاده شده است. این نقش در حقیقت طرحی کلی و عمومی از این حیوان بوده است و در این موارد اغلب آرایه مذکور، تنها نقش مهم بر روی سفالینه است. استفاده از نقش این پرنده‌گان شاید بدین علت باشد که در آن دوران بسیار شکار می‌شدند و از منابع غذایی به حساب می‌آمدند و ارتباط و زندگی در آب، نمادی از آبادانی از آن‌ها ساخته بود (خزایی و سماواکی، ۱۳۸۱: ۹).

► **تصویر ۵:** تکه سفال با تزیینات
گلابه‌ای، گرگان، قرن ۴ و ۵ ه.ق
(مرتضایی ۱۳۸۶).



تصویر ۶: کاسه سفالین گلابه‌ای،
گرگان، قرن ۴ و ۵ هجری، موزه گرگان
(عکس: نگارنده).



نقش چهارپایان

قوچ: در بشقابی متعلق به قرن چهارم هجری، نقش قوچی در حال حرکت و پرش از میان گل‌ها مشاهده می‌گردد (تصویر ۷) در این بشقاب که نقوش، بی‌شبهت به طراحی‌های کودکانه نیست، همه چیز به‌ساده‌ترین صورت نمایش داده شده است. خطوط پیرامون با قلم‌مویی پهن کشیده شده‌اند و نقش جانور، تقریباً فضای داخلی ظرف را پر کرده است. در این جا پس زمینه و خطوط اضافی وجود ندارد و گویی تصویر، ثبت آنی و لحظه‌ای از موضوع است.



تصویر ۷: سفالینه گلابه‌ای چند رنگ، گرگان، قرن ۴ ه.ق. (kiani, 1984: 45).

قوچ در فرهنگ ایرانی نماد باروری، نعمت، برکت و خورشید است (حبیبی، ۱۳۸۱: ۱۱۸). اما نکته قابل تامل در این بشقاب علاوه بر نقش قوچ، طرح ماهی است که در بین شاخ‌های این حیوان مشاهده می‌شود. با بررسی‌های بیشتر این تصویر و توجه به حضور هم‌زمان نقش قوچ و ماهی، می‌توان ردپای اعتقادات و نماد پردازی‌های نجومی را بر این سفالینه مشاهده کرد. رواج گسترده علم نجوم در فاصله قرون ۴ تا ۷ ه.ق، علاوه بر تاثیر گذاری در فرهنگ و باورهای عامیانه، بر بسیاری از موضوعات تصویر شده بر روی آثار هنری آن دوران نیز تاثیر گذار بوده است و احتمالاً هنرمندان این دوره از طریق کتب مصور نجومی، مفاهیم و صورت‌های نجومی را شناخته و آن را در هنر خود به کار برده‌اند (قهاری و محمدزاده، ۱۳۸۹: ۵). در همین راستا نقش قوچ، اولین علامت منطقه البروج^۲ (ماه فروردین) است و ماهی نشان دوازدهمین ماه (اسفند)، از بروج آسمانی است (یاختی، ۱۳۷۵: ۳۸۷). بنابراین نقوش حیوانی بر این سفال می‌تواند تنها جنبه تزئینی نداشته، بلکه نمادی از فصلی نو و یا شروع دوره‌ای جدید باشد.

تصویر ۸ نقش حیوانی شبیه به بز را - که به دور ظرف تکرار شده است - نشان می‌دهد. این خمره از نظر فرمی و حتی نحوه ترسیم نقوش از جمله چشم‌ها، خطوط کوه مانند بالای خمره و... شباهت زیادی با خمره تصویر ۳ دارد. به غیر از خط کوفی در حاشیه انتهایی سفالینه، مابقی نقوش همگی بیان کننده تاثیرات واضح هنر پیش از اسلام بر این خمره‌هاست. به طوری که اگر خط نوشته را از هر دو سفالینه جدا کنیم، باقی نقوش همچون خطوط تزئینی دور گردن، قرارگیری پی در پی حیوانات به دنبال هم، کم تحرکی و ایستایی نقوش همگی یادآور هنر پیش از اسلام خصوصاً هنر دوران ساسانی است.

ب- سفالینه‌های منقوش جانوری قرون ۷-۵: با نگاهی به نقوش جانوری این

۲. دوازده منطقه البروج (بروج دوازده گانه) عبارتند از: برج حمل (قوچ)، ثور (گاو)، جوزا (دو پیکر)، سرطان (خرچنگ)، اسد (شیر)، سنبله (خوشه)، میزان (ترازو)، عقرب (کژدم)، قوس پاره‌ای (کمان)، جدی (بزغاله)، دلو (آب‌کش) و حوت (ماهی).

► **تصویر ۸:** خمره سفالین
 زرین فام، گرگان، قرن ۳ و ۴ ه.ق،
 موزه ملی ایران (pic-1928, Koechlin
 & others 44 ture).



شماره ۲، دوره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۱

نامی باستانی
 ۵۳



▲ **تصویر ۱۰:** کاسه سفالین
 زرین فام، گرگان، خوارزمشاهی (ki-
 ani, 1984, plate 42).

منطقه در سده‌های میانی، می‌توان علاوه بر نقش پرندگان، نقش حیواناتی
 هم‌چون غزال، خرگوش، پلنگ، گاو و سگ را مشاهده نمود.
غزال: مشهورترین حیوان سرزمین ایرانیان. زیبا و چابک و نمادی از زیبایی،
 وقار، رهایی و زنانگی است. این حیوان بر روی ظروف زرین فام گرگان، برخی
 اوقات در حال دویدن و گاهی به صورت آزاد و خرامان در میان گلبن‌ها به تصویر
 کشیده شده است (تصاویر ۹ و ۱۰).

► **تصویر ۹:** بشقاب زرین فام،
 گرگان، قرن ۶ و ۷ ه.ق، مجموعه
 ادس (bahrami, 1949, Pl.LV).



تصویر ۱۰ غزالی را در حال قدم زدن میان گل‌زاری (گل سوسن) نشان می‌دهد. در این تصویر حیوان در نهایت آرامش ترسیم شده و در بالای سر او آسمانه‌ای کوچک، گنبد آسمان را نشان می‌دهد. در اغلب تصاویری که با این موضوع کار شده‌اند، برکه آب، آسمانه کوچک و شاخه‌های گیاهی مانند سوسن، وجود دارد. نکته جالب توجه در این تصاویر نمایش مار در برکه آب تصویر ۹ و بر آسمانه کوچک تصویر ۱۰ است. با مروری بر فرهنگ و اساطیر ایران می‌توان به ارتباط میان مار، آب و گل سوسن پی برد. سوسن از نشانه‌های مخصوص ایزد بانوی ناهید، فرشته نگهبان آب، است. در کتاب فرهنگ اساطیر آمده است که مار با سوسن و در نتیجه با ناهید پیوند دارد (یاحقی، ۱۳۷۵: ۳۸۱ و ۲۵۹). بنابراین شاید بتوان گفت این نقش در برکه آب، یادآور ایزد بانوی آب و نگهبانی از او باشد. در تصویر ۱۰، شاید چون هنرمند از کشیدن برکه آب صرف نظر کرده، این نقش را بر آسمانه ترسیم نموده است.

خرگوش و سگ: در تصویر ۱۱ بر شانه ظرف، نقش خرگوشی را مشاهده می‌کنیم که سگی به دنبال آن ترسیم شده است. در نگاه اول تشخیص نوع این حیوانات مشکل به نظر می‌رسد، زیرا هنرمند بدون در نظر گرفتن ابعاد واقعی، هر دو را به یک اندازه نمایش داده و از نقطه‌هایی مشابه برای تزیین بدن آن‌ها استفاده کرده است. مطلب دیگری که کار را سخت‌تر می‌سازد، کشیدگی زیاد بدن این جانوران است که احتمالاً برای نمایش حرکت و دویدن این جانوران، بدین گونه ترسیم شده است. اما تکرار زیاد این طرح بر سفالینه‌ها، به معنایی فراتر از فرم ظاهری این نقوش اشاره دارد.



تصویر ۱۱: گلدان سفالین
زرین‌فام، گرگان، عصر سلجوقی،
موزه گرگان، (عکس: نگارنده). ◀

با تطبیق این نقش و نمونه‌های فلزی و کتب نجومی، می‌توان این نقوش را مرتبط با صورت‌های فلکی کلب و ارنب دانست. علاوه بر نقوش مربوط به منطقه البروج و سیارات هفتگانه^۲، (هم‌چون نقش بز یا قوچ در تصویر ۷) که بر ظروف سفالی و فلزی ترسیم می‌شود، گاهی استفاده از برخی صورت‌های فلکی هم‌چون کلب و ارنب، نیز بر سفالینه‌ها دیده شده است. ارنب به معنی خرگوش و کلب به معنی سگ، صورت‌های فلکی کوچکی هستند در نیم‌کره جنوبی آسمان و ارنب در سمت مشرق کلب قرار گرفته است (قهاری، ۱۳۸۸: ۱۳۰).

شیر: این نقش باستانی که کاربرد گسترده‌ای در هنر هخامنشی و ساسانی دارد، اهمیت خود را در مجموعه تزئینی دوره اسلامی ایران نیز حفظ کرده است. البته در سفالینه‌های گرگان از این حیوان بیشتر به‌عنوان پیکره و حجم استفاده شده است (تصاویر ۱۲ و ۱۳) و تنها در مواردی اندک هم‌چون تصویر ۱۴ نقش آن بر مرکز بشقاب سفالین دیده می‌شود.

شیر در فرهنگ و اساطیر ایران، مظهر قدرت، توان و نیروست و نماینده خورشید محسوب می‌شود (یا حقی، ۱۳۷۵: ۲۸۰). علاوه بر این که ایرانیان آن را نشان پنجم از برج‌های آسمانی (اسد) می‌دانسته‌اند، در آیین مهری، شیر با آتش در ارتباط بوده و مراقبت از شعله مقدس آتشدان را بر عهده داشته است (هیلنز، ۱۳۸۵: ۱۳۵). تصویر ۱۲ ظرفی سفالین (احتمالاً آتشدان) را نشان می‌دهد که اطراف آن با صورت‌هایی به شکل شیر احاطه شده است. در میان این صورت‌ها، پیکره‌های کوچک انسانی‌هایی وجود دارند که در حال نیایشند. با توجه به مفاهیم نمادین این حیوان می‌توان حدس زد که شاید این ظرف سفالین، آتشدان و شیرها در حکم مراقبان شعله مقدس باشند. پیکره‌های در حال نیایش نیز این احتمال را که ظرف کاربردی آیینی داشته است تقویت می‌کند.

به‌غیر از نمونه سفال‌هایی هم‌چون تصویر شماره ۱۲ که گویا کاربردی نمادین داشتند، مواردی هم وجود دارد که به‌نظر می‌رسند صرفاً نمایش دهنده قدرت و عظمت این حیوان بوده و نقشی زینتی محسوب می‌گردد (تصاویر ۱۳ و ۱۴). در این نوع آثار استخوان بندی‌های درشت و محکم و سیستم ماهیچه‌بندی، بینش واقع‌بینانه هنرمند از جزئیات را نشان می‌دهد.



► **تصویر ۱۲:** ظرف سفالین با تزئینات قالبی، گرگان، قرن ۶ ه.ق، موزه آبگینه (عکس: نگارنده).

۳. زحل، زهره، مریخ، عطارد، ماه، مشتری و خورشید.



تصویر ۱۳: شیر سفالین، لعاب تک رنگ فیروزه‌ای، گرگان، قرن ۷ه.ق، موزه آذربایجان (عکس: نگارنده). ◀

شماره ۲، دوره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۱

۵۶ نامی باستانی

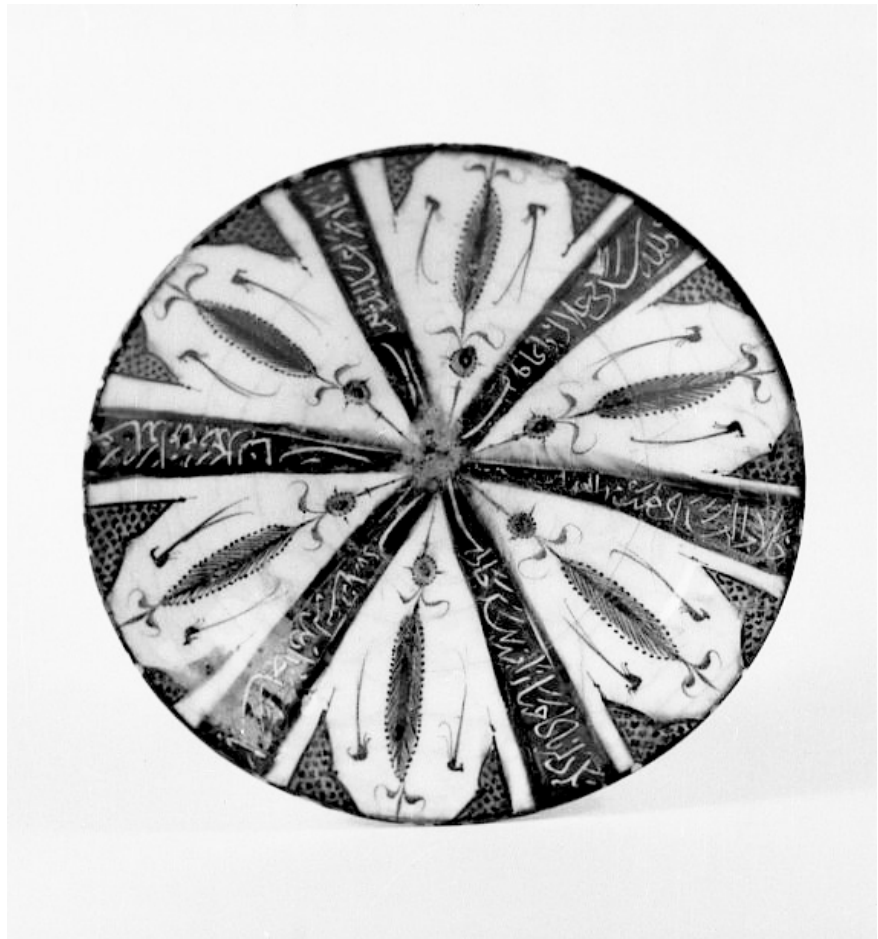


تصویر ۱۴: بشقاب سفالین زرین‌فام، گرگان، قرن ۶ و ۷ه.ق، مجموعه ماتوسیان (bahrami, 1949, PL.LXVIII). ◀



تصویر ۱۵: نقش پرنده در حال پرواز، قسمتی از تصویر ۹. ◀

► **تصویر ۱۶:** بشقاب سفالین
نقاشی شده زیر لعاب، گرگان، قرن
۷ ه.ق، موزه ملی ایران (آرشیو موزه
ملی ایران).



شماره ۲، دوره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۱

نامی باستانی
۵۷

► **تصویر ۱۷:** کاسه سفالین
زرین فام، گرگان، دوره خوارزمشاهی،
(Kiani, 1984, plate 42).



نقش پرندگان

با نگاهی به سفالینه‌هایی که نقش پرنده بر آن‌ها تصویر شده است، درمی‌یابیم که در سده‌های میانی، این نقش اغلب در ۲ حالت عمده ترسیم گردیده است؛ نقش پرنده‌های در حال پرواز و یا پرندگانی که به صورت جفت در مقابل هم ترسیم شده‌اند. (تصاویر ۱۷-۱۵). پرنده‌های در حال پرواز همواره به صورت نیمرخ با بدنی چاق و فربه ولی کوچک و در نهایت سادگی ترسیم شده‌اند (تصویر ۱۵). در تصویر ۱۶ نقش طاووس بر کاسه‌ای متعلق به قرن ۷ ه.ق دیده می‌شود. درون هر ترک بر روی زمینه سفید، گیاهی شبیه به گندم، که احتمالاً نمادی از درخت زندگی است، ترسیم شده و دو طاووس با دمی بلند و زیبا در طرفین آن نشسته‌اند. علیرغم سادگی بسیاری که در نحوه ترسیم پرنده به کار برده شده، اما این نقش نسبت به طرح طاووس تصویر ۳ بسیار طبیعت‌گرایانه‌تر به نظر می‌رسد. در این تصویر دیگر از خشکی طرح طاووس قرن ۴ ه.ق خبری نیست و هنرمند با حرکات نرم قلم مو و بسیار استادانه، اقدام به کشیدن این پرنده نموده است.

علاوه بر طاووس که در سده‌های میانی به صورت زوج نمایش داده می‌شود، نقش پرندگان دیگری هم‌چون مرغابی نیز وجود دارد که اغلب به همین صورت ترسیم شده‌اند (تصویر ۱۷). در این موارد نیز گیاهی، هرچند بسیار کوچک و ساده، در میان پرندگان مشاهده می‌شود.

با نگاهی به سفالینه‌های سده میانی در می‌یابیم که در این دوران شکل پرنده به مشخصه‌های ساده‌ای تبدیل شده است که در عین حال هم اساسی و مهم است و هم از نظر بصری بسیار به چشم می‌آید. بر خلاف سده‌های اولیه، از نقش پرندگان به صورت تک و منفرد استفاده نمی‌گردید، بلکه این نقش همواره به صورت جفت یا به تعداد بیشتر، بر سطح سفالینه به تصویر کشیده شده است.

نتیجه‌گیری

در هنر ایران با سیری مداوم و پویا روبه‌رو هستیم که در آن نقوش و در برخی موارد، مضامین و مفاهیم در فرآیندی ممتد و آرام تغییر می‌نمایند. امری که ضمن حفظ تداوم هنر، پیشرفت آن را ممکن می‌سازد و پژوهش حاضر گویای همین موضوع است.








این بررسی نشان می‌دهد که نقوش حیوانی سفالینه‌های گرگان در قرون اولیه اسلامی، با تداوم برخی سنت‌های هنری ایران باستان همراه بوده است. این امر خصوصاً در کیفیت ترسیم، نوع پرداختن به جزئیات، نحوه قرارگیری و نمایش حیوانات، ابعاد بزرگ جانوران و خشکی و سنگینی در طراحی نقوش حیوانی سفالینه‌های قرون ۳ و ۴ ه.ق این ناحیه کاملاً مشهود است، به طوری که گاهی تنها خطنگاره‌های کوفی، وجه تمایز این نقوش در دوران قبل و بعد از اسلام هستند. ولی با گذشت زمان هرچه به سده‌های میانی نزدیک‌تر می‌گردیم از خشکی خطوط در ترسیم نقوش کاسته می‌گردد.

این موضوع حتی با مقایسه ظروف زرین‌فام قرون ۳ و ۴ ه.ق و سفالینه‌های گلابه‌ای قرون ۴ و ۵ ه.ق کاملاً واضح و مشخص است.

ترسیم حیوانات با حالت پویا، برخلاف آرایه‌های جانوری در اوایل اسلام که تا حد زیادی ساکنند، افزایش طبیعت‌گرایی و توجه به واقع‌نمایی، ظریف‌تر شدن نقوش، کاهش حالت هندسی و رسمی جانداران از خصوصیات نقوش حیوانی

► جدول ۱: نقوش حیوانی
سفالینه‌های گرگان (تنظیم:
نگارنده).

دوره زمانی	شماره تصویر	نام حیوان	سیر تحول نقوش حیوانی	تزیینات
قرون ۳-۵ ه.ق	۱	طاووس		زرین فام اولیه
	۲	کبوتر		زرین فام اولیه
	۶	بز		زرین فام اولیه
	۵	ماهی		نقاشی چند رنگ
	۵	قوچ		نقاشی گلابه‌ای چند رنگ
	۴	کبوتر		نقاشی گلابه‌ای
	۴	مرغابی		نقاشی گلابه‌ای
قرون ۵-۷ ه.ق	۴	درنا		نقاشی گلابه‌ای
	۸	غزال		زرین فام

زرین فام		غزال	۷
زرین فام		سگ و خرگوش	۹
زرین فام		پرنده	۱۳
نقاشی زیر لعاب		طاووس	۱۴
زرین فام		پرنده	۱۵
زرین فام		شیر	۱۲
زرین فام		ماهی	۱۲

نامی باستانی

شماره ۲، دوره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۱

سفالینه‌های قرون میانی این شهر محسوب می‌شود. در این دوران نقوش جانوری حتی زمانی که به‌عنوان نقش اصلی مورد استفاده قرار می‌گیرند، فضای کمی از سفالینه را به‌خود اختصاص می‌دهند و هم‌واره به‌همراه دیگر نقوش (خط‌نگاره‌ها، نقوش گیاهی و...) در تزیین ظروف به‌کار می‌روند.

به‌نظر می‌رسد قواعد خاصی برای ترسیم و تزیین جانوران در میان هنرمندان رایج بوده که همه از آن تبعیت می‌کردند، برای مثال جانوران قرون ۵-۷ ه.ق اغلب به صورت نیم‌رخ ترسیم می‌شدند و بدن آن‌ها با نقطه‌های ریز تزیین می‌گردید.

تعداد زیاد سفالینه‌های منقوش حیوانی در گرگان، نشان دهنده اهمیت این نقوش، در هنر منطقه بوده است. و نکته پایانی این که، این نقوش در بسیاری مواقع معنایی نمادین داشته‌اند و نقشی صرفاً تزیینی محسوب نمی‌شدند. بنابراین رد پای بسیاری از این نمادپردازی‌ها را می‌توان بر سفالینه‌های این دوران مشاهده کرد.

منابع

۱. حبیبی، منصوره، ۱۳۸۱، "سیلک، نمادها و نشانه‌ها"، کتاب ماه هنر، شماره ۴۹ و ۵۰، تهران، صفحات ۱۲۲-۱۱۸.
۲. خزایی، محمد و شیلا سماواکی، ۱۳۸۱، "بررسی نقش پرنده بر روی ظروف سفالی ایران"، فصلنامه هنرهای تجسمی، شماره ۱۸، تهران، صفحات ۱۱-۶.
۳. خزایی، محمد، ۱۳۸۶، "تاویل نقش طاووس و سیم‌رخ در بناهای عصر صفوی"، فصلنامه هنرهای تجسمی، شماره ۲۶، تهران، صفحات ۲۷-۲۴.
۴. قهاری گیگلو، مهناز، ۱۳۸۸، "بررسی تطبیقی صور نجومی با نقوش آثار هنری (سفال، فلز، معماری و نگارگری) ایران از قرن پنجم تا هفتم ه.ق"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی، گروه هنر اسلامی.
۵. قهاری گیگلو، مهناز و مهدی محمدزاده، ۱۳۸۹، "بررسی تطبیقی صور نجومی در نسخه صورالکواکب و آثار فلزی سده‌های پنجم تا هفتم هجری" فصلنامه نگره، شماره ۱۴، تهران، صفحات ۵-۲۲.
۶. مرتضایی، محمد، ۱۳۹۰، "سفالینه‌های شهر جرجان"، دانشنامه استان گلستان، در حال انتشار.
۷. معطوفی، اسدالله، ۱۳۸۹، "پیشینه شهر تاریخی جرجان"، گرگان؛ انتشارات مکتومقلی فراغی.
۸. هینلز، جان، ۱۳۸۵، "شناخت اساطیر ایران"، ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران؛ نشر چشمه.
9. Kiani, M.Y., 1984, "The Islamic City of Gurgan", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 11, Berlin.

منابع تصویری

- پوپ، آرتور و فیلیس اکرمین، ۱۳۸۷، "سیری در هنر ایران"، جلد هفتم، تهران؛ انتشارات علمی و فرهنگی

- کریمی، فاطمه و محمد یوسف کیانی، ۱۳۶۴، " هنر سفالگری دوره اسلامی"، تهران؛ وزارت ارشاد و فرهنگ.
- مرتضایی، محمد، ۱۳۸۶، آرشیو کاوش‌های شهر جرجان.
- موزه ملی ایران، ۱۳۹۰، آرشیو موزه.
- **Bahrami,mehdi.** 1949. Gurgan Faiences,Mazda publisher, Cairo.
- **Kiani,M.Y.** 1984. The Islamic City of Gurgan. Archaologische Mitteilungen aus Iran. 11,berlin.
- **Koehlin, Raymond & Gaston Migeon.** 1928. Oriental Art. The Macmillan company, New York.

Study of Animal Motifs of Ancient Potteries of Gurgan City (Jurjan) During Islamic Period

Mohammad Mortezaei

Assistant Professor, Iranian Archaeological Research Center
M_mortezaei2008@yahoo.com

Neda Sedaghatizadeh

M. A Tabriz University of Islamic Art

Abstract

Motifs of Iranian art have always been a symbol of considered concepts and themes of people from different eras, and continuity in their design, reveals figurative changes of each period. Animal drawing, visualized in different types of art, was one of the most important motifs in Iranian art which has always drawn attention to itself and its utilization has not been stopped even after religious revolutions.

Present study deals with animal drawings of ancient Gurgan's potteries and represents the variations of their designs during 1st A. H to 7th A. H.

Results show that the quality of drawing and designing of Gurgan's animal motifs was initially the continuation of some of the artistic cultures of ancient Iran which has been bound to Islamic contents. This is more evident through the type of addressing the details. But as time passes and get closer to medial centuries, these cultural drawings, experienced considerable changes from designing and decorating techniques points of views.

Keywords:

Gurgan's potteries, animal motifs, first Islamic centuries, media Islamic centuries

